

REGIONLARIN TƏBİİ EHTİYAT POTENSİALINDAN İSTİFADƏ PROBLEMLƏRİ VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

Namin EMİNOV

Doktorant

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
akademik H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu
eminovnamin@gmail.com

Təbii ehtiyatların səmərəli istifadə edilməsi, xüsusilə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi və sosial inkişafında əhəmiyyətli yer tutur. Bu ehtiyatlar, o cümlədən neft, qaz, digər karbohidrogen ehtiyatları, qara və əlvan metallar, müxtəlif minerallar, tikinti materialları, meşələr, su və torpaq ehtiyatı dünyada iqtisadi fəaliyyətin təşkil edilməsi üçün zəruri olan xammal tədarükünü təmin edir. Təbii ehtiyatlarda təcəssüm olunan sərvət əksər dövlətlərin sərvətinin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir, çox vaxt bu dəyər istehsal olunan kapitaldan və əmtəə dəyərindən daha çox olur, buna görə də təbii ehtiyatların idarə edilməsi iqtisadi inkişafın əsas aspektinə çevrilir. (*Millətlərin Dəyişən Sərvətləri 2018, Dünya Bankı*). Dövlətlər üçün dayanıqlı və davamlı sosial iqtisadi inkişafın əldə olunmasında təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə vacibdir. Bir çox hallarda inkişaf etməkdə olan ölkələrdə təbii sərvətlər ölkənin milli sərvətinin əsasını təşkil edir və onların istifadəsi ÜDM-ə əhəmiyyətli töhfə verir.

Açar sözlər: təbii ehtiyat, dövlət proqramı, region, hasilat, istehsal.

Giriş. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə təbii ehtiyatların geniş yayılması həmin ölkələr üçün iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə, ölkəyə xarici kapital qoyuluşunun cəlb edilməsinə, əmək ehtiyatlarından daha geniş istifadə olunaraq işsizliyin azaldılmasına şərait yaradır. Lakin, bir çox təbii ehtiyatlar limitli resursa və istifadə imkanına malikdir. Bu resurslardan əldə edilən gəlir təhsil, texnologiya və səhiyyə kimi digər əhəmiyyətli

sektorlara yenidən investisiya edilərək ölkənin məhdud resurslardan asılılığını azalda və daha möhkəm iqtisadiyyat yarada bilər.

Ekoloji təhlükəsizlik çərçivəsində nəzərə alınan dünya əhalisinin artması, su qıtlığı və Yer kürəsində paylanması, qloballaşma, əkin sahələrinin daim azalması, meşələrin məhv edilməsi və qlobal istiləşmə daha təsirli təhdid kimi ölkələri təbii ehtiyatlardan səmərəli şəkildə istifadə etmək və bu resurslardan dayanıqlı istifadə yollarını müəyyənləşdirməyə təşviq edir. *(Türkiyədə kritik infrastrukturлар şərtində təbii sərvətlərin idarəedilməsi, Yunus İnan, Ankara 2023, s.22).*

Dünya miqyasında təbii ehtiyatların zəif idarə edilməsinin xərcləri yüksəkdir və qeyri-mütənasib olaraq iqtisadiyyatı daha çox təbii resurslardan asılı olan yoxsul ölkələrdə özünü göstərir. Zəif resurs idarəçiliyinə bərpa olunan mənbələri davamlı əsasda idarə etməmək – məsələn, həddən artıq məhsul yığımı səbəbindən balıq ehtiyatlarının dağılması, o cümlədən, bərpa olunmayan resursların satışından əldə olunan gəlirin lazımı şəkildə investisiya edilməməsi daxildir. *(Təbii resursların iqtisadi əhəmiyyəti: Şərqi Avropa, Qafqaz və Mərkəzi Asiyada islahatların əsas nöqtələri, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD), s. 5.).*

Hökumətlər resurslardan təkcə qısamüddətli gəlir əldə edilməsində deyil, dövlətlərin uzunmüddətli iqtisadi inkişafına töhfə verməsini təmin edən siyasətlərin həyata keçirilməsində də mühüm rol oynayır. Hazırda yüksək keyfiyyətli institutlar və gələcəyə yönəlmiş strategiyalar qurmaq “resurs lənəti”ni fürsətə çevirə bilər. *(Təbii resursların iqtisadi əhəmiyyəti: Şərqi Avropa, Qafqaz və Mərkəzi Asiyada islahatların əsas nöqtələri, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD), s. 5.).*

Resurslardan maksimum səmərəli istifadə etməklə həm gələcək nəsillərin resurs mənbələrini tükətmədən bugünkü nəslin

ehtiyaclarını ödəmək, həm də ətraf mühitin mühafizəsinə nail olmaq müasir dünyada ən əhəmiyyətli məqsəddir. Hökumətlərin bu yöndə strategiyaları inkişaf etdirməsini təşviq etmək məqsədi ilə BMT Baş Assambleyasının 2015-ci il 25 sentyabr tarixli A/RES/70/1 nömrəli qətnaməsi qəbul edilmişdir. (*Dayanıqlı inkişaf məqsədləri, statistik icmal, Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı, 2023, s. 6*). Qətnamə çərçivəsində növbəti 15 il ərzində insanlığın inkişafına xidmət edəcək, planeti qorumaqla global inkişafın dayanıqlılığının təmin edilməsinə təkan verəcək 17 məqsəd və 169 hədəfdən ibarət “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində gündəlik” təsdiq edilmişdir (25 sentyabr 2015-ci ildə Baş Assambleya tərəfindən qəbul edilmiş qətnamə, BMT Baş Assambleyasının İqtisadi və Sosial Məsələlər Departamenti).

Ölkəmizdə də “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik”dən irəli gələn öhdəliklərlə bağlı dövlət orqanlarının üzərinə düşən vəzifələrin icrasının əlaqələndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 oktyabr 2016-cı il tarixli fərmanı əsasında Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirilmə Şurasının yaradılması qərara alınmışdır (*President.az Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurasının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı 2016*). Fərmana uyğun olaraq 2030-cu ilə qədər sosial-iqtisadi sektorları əhatə edən dövlət proqramlarının və strategiyalarının Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə uyğunlaşdırılmasını təmin edən global məqsəd və vəzifələr üzrə Azərbaycan üçün milli prioritetlər və hədəflər müəyyən edilməli, həmçinin DİM-ə nail olmaq üçün hər ilin sonunda statistik göstəricilər haqqında məlumatlarla bağlı hesabat hazırlanaraq dövlət başçısına təqdim edilməlidir.

Azərbaycan Respublikası da yerləşdiyi regionun mürəkkəb geoloji inkişaf tarixi ilə bağlı olaraq zəngin təbii ehtiyatlara malik olan ölkələr sırasındadır. Respublikamızda çökmə süxurların yayıldığı düzənlik ərazilərdə qeyri-filiz, maqmatik süxurların yayıldığı dağlıq ərazilərdə isə filiz faydalı qazıntıları formalaşmışdır. (*Azərbaycanda təsərrüfatın ərazi təşkilinin iqtisadi-coğrafi xüsusiyyətləri*, Z.T İmrani, K.Z Zeynalova, Bakı 2014, s. 41).

Azərbaycan dünyada əsasən neft və qaz ehtiyatları ilə tanınsa da, ölkə ərazisində qızıl, dəmir, molibden filizi, mərmər, daş duz, gil, gips yodlu və bromlu sular, hidroenergetika ehtiyatları və s. geniş yayılmışdır. Təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadənin təmin olunmasında vacib addımlardan biri təbii ehtiyat potensialının qiymətləndirilməsidir. Qiymətləndirilmə prosesinin effektiv həyata keçirilməsi üçün təbii ehtiyat potensialının iqtisadi dəyərləndirilməsi ilə yanaşı mövcud ehtiyatların xəritələşdirilməsi və inventarlaşdırılması da vacib əhəmiyyət kəsb edir. Inventarlaşma və xəritələşdirilmə zamanı toplanan məlumatlar müəyyən ərazi daxilindəki resursların davamlı istifadəsi və idarə olunması üçün strategiyaların hazırlanmasında istifadə olunur. (*Xaçmaz inzibati rayonunun təbii ehtiyat potensialı və onun qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodiki əsasları*, H.Əliyev). Təbii ehtiyatların iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsinin əsas göstəricisi yalnız çıxarılan xammalın dəyəri deyil, həm də onların istifadəsindən alınan iqtisadi gəlirlərdir. (*Azərbaycanda təsərrüfatın ərazi təşkilinin iqtisadi-coğrafi xüsusiyyətləri*, Z.T İmrani, K.Z Zeynalova, Bakı 2014, s. 41). Lakin əldə olunan gəlirlə yanaşı, xammalın əldə olunması üçün çəkilən texniki xərclər, ehtiyatların əldə olunması və istifadəsi zamanı ətraf mühitə dəyən ziyanın miqyası, təbii ehtiyatın yerləşdiyi ərazidə nəqliyyat və digər sənaye infrastrukturunun

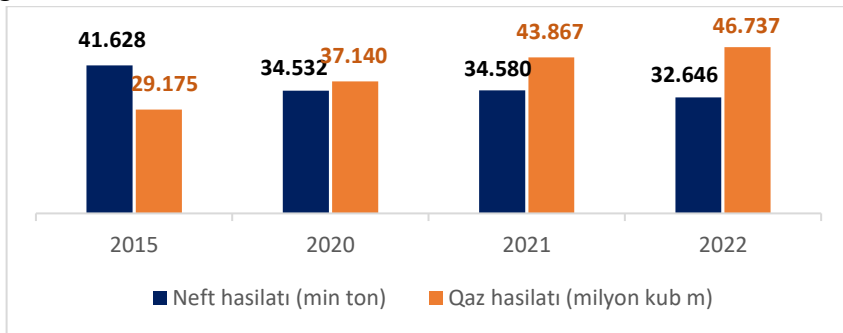
əlverişli olması da nəzərə alınmalıdır. Yuxarıda sadalanan göstəricilər mövcud xammal potensialının əldə olunması və istifadəsi üçün çəkilən xərclərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir ki, bu da xüsusi hallarda ehtiyatlardan istifadənin iqtisadi cəhətdən səmərəsiz olmasına səbəb olur.

Azərbaycan Respublikasında təbii ehtiyatların yerləşməsi

Faydalı qazıntılar. Neft və qaz ehtiyatları iqtisadi potensialına görə Azərbaycan Respublikasının ən əhəmiyyətli təbii sərvəti sayılır. Mövcud kəşf edilmiş ehtiyatlar il ərzində 20-30 mln ton olmaqla növbəti 100 il ərzində ölkə ərazisində neft çıxarılmasına imkan verir. Kəşf edilmiş ən böyük yataqlar əsasən Xəzər dənizinin şelf zonasında, Abşeron və Bakı arxipelaqında yerləşir. Abşeron yarımadasındakı neft yataqları 1878-ci ildən etibarən sənaye üsulu ilə istismar olunur (*N.Ə.Paşayev, N.H.Əyyubov, Z.N.Eminov, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi, sosial və siyasi coğrafiyası, Bakı, 2010*). Qeyd olunan mənbələrlə yanaşı Qobustan, Muğan və Cənub-Şərqi Şirvanda iri neft yataqları mövcuddur. Son illərdə respublikanın qərb rayonlarının düzənlik ərazilərində də potensiallı neft yataqları kəşf edilib, istifadəyə verilmişdir. Bunlara Qazanbulaq, Dəliməmmədli, Borsunlu, Kəmaləddin, yataqlarını aid etmək olar. Son illərdə müşahidə olunan tendensiyaya əsasən respublikada neft hasilatı həcmi illər üzrə azalmağa, qaz hasilatı həcmi isə artmağa meyllidir.

Qrafik1.

2015-2022-ci illərdə neft və qaz hasilatı üzrə statistik göstəricilər.

Mənbə: (Azərbaycanın energetikası, Bakı 2023, DSK).

Qrafikdə əks olunan tendensiya görünür ki neft hasilatı 2015-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə 22% azalıb. Qaz hasilatı isə əksinə olaraq 60% artmışdır. Beynəlxalq Enerji Agentliyinin yanaşmasına əsasən neft hasilatında azalmanın əsas səbəbləri kimi mövcud neft yataqlarının uzunmüddətli istifadə nəticəsində köhnəlməsi və həmin yataqlardan neft çıxarılmasının çətinləşməsi, yeni yataqların kəşf olunma tendensiyasının azalması, bir çox dünya ölkələri tərəfindən 2050-ci ilə qədər yaşıl enerjiden istifadə və karbon emissiyasının sıfıra endirilməsi siyasətinin qəbul edilməsi nəticəsində neftə olan tələbatın azalması, həmçinin hökumətin uzun müddətli dövrdə ölkə iqtisadiyyatının neftdən olan asılılığının azalması yönündə siyasət həyata keçirməsi göstərilir (Azerbaijan 2021, International Energy Agency).

Respublikamızda neft və qazla yanaşı sənaye əhəmiyyətli 500-ə qədər qara, əlvan və nəcib metal xammalı, 300-dən çox tikinti materialları yatağı, termal və yodlu bromlu sular mövcuddur. Filiz faydalı qazıntılar əsasən Şəki-Zaqatala, Gəncə-Daşkəsən, Şərqi-Zəngəzur və Naxçıvan iqtisadi rayonlarını əhatə edir. Daşkəsən

rayonunda yerləşən dəmir filizi və alunit yataqları, Balakən və Zaqatala rayonlarında olan polimetal yataqları potensialına görə dünyada ilk yerləri tutur. Dəmir filizi yataqları həmçinin Gədəbəydə (Novo-İvanovka), Ordubadda (Başyurd), Şəmkirdə (Çardaxlı, Atabəy), o cümlədən son dövrlərdə Lənkaran və Astara rayonlarının Xəzərsahili zonalarında səpinti şəklində aşkar edilmişdir. *(Azərbaycanda təsərrüfatın ərazi təşkilinin iqtisadi-coğrafi xüsusiyyətləri, Z.T İmrani, K.Z Zeynalova, Bakı 2014, s. 50)*. Gəncə alüminium zavodunu xammalla təchiz edən Zəylik alunit yatağı dünyada ən böyük alunit yataqlarından biri olması ilə yanaşı, filizləşmənin miqyasına və yaranma şəratinə görə digərlərindən fərqlənir. Daşkəsən və Gədəbəy rayonları, həmçinin kobalt ehtiyatlarına görə də fərqlənir.

Azərbaycan ərazisində polimetal filiz yataqları da geniş yayılmışdır, bunlara Ağdərə rayonunda Mehmana yatağı, Naxçıvan MR-da Gümüşlü polimetal yatağı, Parağaçay və Qapıcıq molibden yataqları aiddir. Zaqatala və Balakən rayonları da yuxarıda qeyd edildiyi kimi polimetal ehtiyatlarına görə fərqlənir. Bundan əlavə Naxçıvan MR ərazisində, həmçinin boksit ehtiyatları da kəşf edilmişdir.

Ölkə ərazisində qızıl ehtiyatları Kəlbəcərdə kvars-qızıl, Ağdərədə mis kvars qızıl, Gədəbəydə qızıl-mis-koçədan, Zəngilanda kvars-qızıl, Qazax və Tovuzda qızıl-sulfid qarşılıqlı olmaqla paylanmışdır *(N.Ə.Paşayev, N.H.Əyyubov, Z.N.Eminov, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi, sosial və siyasi coğrafiyası, Bakı, 2010)*. Kəlbəcər rayonunun Ermənistan Respublikası ilə sərhəd ərazilərində yerləşən Söyüdlü (Zod) qızıl yatağı respublikanın ən qədim və böyük qızıl yatağı hesab olunur. Qızıl yatağının təsdiq olunmuş ilkin ehtiyatları 112.5 ton olmuşdur. Lakin, Söyüdlü (Zod) qızıl yatağı uzun illər Ermənistan

Respublikası tərəfindən qanunsuz istismara məruz qalmış və ehtiyatların düzgün dəyərləndirilməsi həyata keçirilməmişdir (*Qarabağ və Şərqi Zəngəzur coğrafiyası: Təbii-coğrafi şərait və sosial-iqtisadi inkişaf potensialı, Bakı 2021, s283*). Bundan başqa, Çovdar, Mazımçay, Ağduzdağ, Vejnəli qızıl yataqları da sənaye əhəmiyyətli yataqlardır. Son illərdə ölkə ərazisində Daşkəsən və Göygöl rayonları ərazisində Ağyoxuş və Mərəh qızıl yataqları kəşf olunmuş, eyni zamanda artıq istismara verilmişdir (*“Azərgold” QSC*).

Azərbaycan tikinti xammalı ehtiyatları ilə də olduqca zəngindir. Ölkə ərazisində sement istehsalı üçün kifayət qədər xammal ehtiyatı ilə yanaşı əhəngdaşı, qumdaşı, tuf, mişar daşı, mərmər, mərmərbənzər əhəngdaşı, travertin-üzlükdaş, kərpic, gil, gips (Yuxarı Ağcakənd), gəc, qum və çınqıl yataqları mövcuddur (*N.Ə.Paşayev, N.H.Əyyubov, Z.N.Eminov, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi, sosial və siyasi coğrafiyası, Bakı, 2010*). Hal-hazırda mövcud tikinti materialları ehtiyatlarının dəyərləndirilməsi məqsədi ilə “Regionların sosial iqtisadi inkişafı 2019-2023” dövlət proqramı çərçivəsində Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən inşaat materiallarının geoloji axtarış və axtarış-qiyətləndirmə işləri aparılır. Layihə üzrə ilkin olaraq işğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi-Zəngəzur iqtisadi rayonlarında qeyri-filiz və inşaat materialları yataqlarında axtarış-təftiş işlərinin aparılması həyata keçirilir. (*Regionların sosial iqtisadi inkişafı 2019-2023, Statistik məcmuə, Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı 2023*).

İqlim ehtiyatları: Respublikanın ərazisinin nisbətən kiçik olmasına baxmayaraq, kifayət qədər rəngarəng iqlimə malikdir. Azərbaycanın iqlimi özünün termik ehtiyatlarının bolluğu ilə səciyyələnir ki, bu da əlverişli rütubət və düzgün aqrotexniki

tədbirlərin həyata keçirilməsi şəraitində yüksək məhsuldarlığın təmin edilməsi üçün çox vacibdir. (*N.Ə.Paşayev, N.H.Əyyubov, Z.N.Eminov, Azərbaycan Respublikasının iqtisadi, sosial və siyasi coğrafiyası, Bakı, 2010*). Şirvan, Mil, Muğan, Qarabağ düzlərində, Lənkaran ovalığında və Abşeronda orta illik temperatur $14-14.5^0\text{C}$, dağətəyi düzənlik və alçaq dağlıq ərazilərdə isə $10-12^0\text{C}$ aralığında dəyişir. Orta illik temperaturun 10^0C -dən yuxarı olması və şaxtalı dövrün qısa olması kənd təsərrüfatının inkişafına müsbət təsir göstərir. Lakin ölkə ərazisində yağıntıların qeyri-bərabər paylanması arın və dağətəyi rayonlarda kənd təsərrüfatında sünü suvarma işlərinin aparılmasını tələb edir.

Ölkə ərazisində iqlimin nisbətən mülayim olması, o cümlədən Abşeron yarımadası və Abşeron arxipelağında küləkli günlərin və küləyin sürətinin nisbətən yüksək olması alternativ enerji mənbələri infrastrukturunun yaradılmasını əlverişli edir. Azərbaycanda bərpa olunan enerji mənbələri və onlardan səmərəli istifadə sahəsində dövlət siyasətinin formalaşdırılmasını və həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 22 sentyabr tarixli 1159 nömrəli Fərmanı əsasında Azərbaycan Respublikasının Energetika Nazirliyi yanında Bərpa Olunan Enerji Mənbələri Dövlət Agentliyi təsis edilmişdir. (*president.az*).

Dövlət Agentliyinin əsas hədəfləri, 2030-cu ilədək Azərbaycanda elektrik enerjisi qoyuluş gücündə bərpa olunan enerji mənbələrinin payının 30%-ə çatdırılması, işğaldan azad olunmuş ərazilərin “Yaşıl Enerji” zonasına çevrilməsi, bu sahədə özəl sektorun iştirakının təmin edilməsindən ibarətdir. Bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı məqsədi ilə 9 yanvar 2020-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Energetika Nazirliyi ilə Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının “ACWA Power” şirkəti arasında icra

müqaviləsi imzalanmışdır. Müqaviləyə uyğun olaraq “ACWA Power” şirkəti tərəfindən 240 MVt gücündə “Xızı-Abşeron” külək elektrik stansiyasının tikintisi ilə bağlı pilot layihənin icra edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Ümumi qoyuluş gücü 240 MVt olan layihə Xızı rayonunun Sitalçay və Abşeron rayonunun Pirəkəşkül kəndində reallaşdırılması nəzərdə tutulur.

Bundan əlavə, 9 yanvar 2020-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Energetika Nazirliyi ilə Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin “Masdar” şirkəti arasında icra müqaviləsi imzalanmışdır. Müqaviləyə uyğun olaraq “Masdar” şirkəti tərəfindən 230 MVt gücündə “Qaradağ” günəş elektrik stansiyasının tikintisi ilə bağlı pilot layihənin icra edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Nəzərdə tutulan 230 MVt gücündə günəş elektrik stansiyasının Ələt qəsəbəsindən 9 km şimal-qərbdə yerləşən ərazidə tikintisi planlaşdırılır. Həmçinin Cəbrayıl rayonu ərazisində BP şirkəti tərəfindən 240 MVt gücündə “Şəfəq” günəş elektrik stansiyası layihəsinin həyata keçirilməsi planlaşdırılır.

Su ehtiyatları: Ümumilikdə su ehtiyatları yerüstü və yeraltı sulardan ibarətdir. Yerüstü sular çaylar, göllər, anbarlar və buzlaqlardır. Su ehtiyatlarının təqribən 67 - 70% (19.0 - 20.5 km³) transsərhəd çaylarında və 9.5 - 10 km³ əsasən daxili çaylarda formalaşır. Quraqlıq illərində su ehtiyatları 27.0-22.6 km³ düşür. Müvafiq olaraq, bu suların 17.1 - 14.3 km³ transsərhəd çaylarına aiddir. Birbaşa Xəzər Dənizinə axan çayların illik su ehtiyatı (Samur çayı istisna olmaqla) 2.2- 2.5 km³-dir, bunun 1.0-1.1 km³-i Böyük Qafqaz dağlarının şimal-qərb yamacından axan çaylara, 1.2 -1.4 km³ isə Lənkəran regionunun çaylarına aiddir. Kür hövzəsinin daxili çaylarının su ehtiyatı 7.5 -7.8 km³ - dir. Kür-Araz çaylarının su ehtiyatı qonşu ölkələrin ərazisində sugötürücü qurğularla mənimsənilmə nəticəsində 20%-ə qədər azaldılır. Bu da ölkədə su

çatışmazlığının artmasına gətirib çıxarır (ildə təqribən 4 -6 km³) və Azərbaycanda su tələbatının ödənməsində çətinlik yaradır. Azərbaycanda əsas buzlaq zonaları Böyük Qafqaz dağlarında Qusar çayı üzərində yerləşir. 3.24 km² sahəsi olan doqquz buzlaq mövcuddur və buzlaqların ehtiyatı təqribən 0.08 km³ təşkil edir. *(Azərbaycan Respublikası Milli Su Strategiyası, Rafiq Verdiyev, Bakı, Aİ Sİ çərçivəsində SEİİE üzrə MSD –a dair seminar 7-8 İyun 2012) .*

Torpaq ehtiyatlarına kənd təsərrüfatında istifadə edilən və meşələrlə örtülən torpaqlar daxil edilir. Respublikada 4227 min ha sahə kənd təsərrüfatında istifadə edilir. Onlar kənd təsərrüfatına yararlı olmayan bedlend ərazilər, bataqlıqlar, dağlıq sahələr və s. ilə birlikdə ölkənin torpaq fondunu əmələ gətirir. Azərbaycanda olan torpaq fondu 8641,5 min ha-dır. Onun 77%-indən istifadə edilir. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 44%-i əkin sahələrindən və şumlardan, 4%-i çoxillik əkinlərdən, 26%-i biçənək və otlaqlardan ibarətdir. Ölkədə əkin sahələri 1454 min ha sahə tutur. Kənd təsərrüfatında istifadə edilməyən sahələr torpaq fondunun 40%-i qədərdir. Bu torpaqların 13%-ni şəxsi həyətyanı torpaqlar, 12,1%-ni meşələr, 2,7%-ni kolluqlar, 0,8%-ni bataqlıqlar, 3,6%-ni su hövzələri, 31,6%-ni digər torpaqlar (yollar, kəndlər, şəhərlər, sənaye obyektləri) təşkil edir. Azərbaycanda adambaşına 1,08 ha torpaq fondu, 0,2 ha əkin sahəsi, 0,6 ha yararlı torpaq sahəsi düşür *(Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti)*. Ölkənin istifadəyə yararlı torpaq ehtiyatlarının genişləndirilməsi məqsədi ilə “Regionların sosial iqtisadi inkişafı 2019-2023” dövlət proqramı çərçivəsində ümumilikdə 323,80 hektar çirklənmiş torpaqların təmizlənməsi istiqamətində işlər görülmüşdür. *(Regionların sosial iqtisadi inkişafı 2019-2023, Statistik məcmuə, Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı 2023)*. Lakin görülmə tədbirlərə baxmayaraq, son illərdə

deqradasiyaya məruz qalmış torpaq sahələrinin ümumi torpaq sahəsində xüsusi çəkisi artmaqda davam edir. Bu göstərici 2015-2018-ci illərdə 9.6%, 2021-ci ildə isə 11.4% olmuşdur. 2022-ci ildə isə 2021-ci illə müqayisədə 1.5% bəndi artaraq 12.9% olmuşdur. 2022-ci ilin sonuna respublika ərazisində deqradasiyaya uğramış torpaqların ümumi sahəsi 1,064,088.5 hektar olmuşdur. *(Dayanıqlı inkişaf Məqsədləri, statistik icmal, Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı, 2023, s200).*

Təbii bitki ehtiyatları və bioloji ehtiyatlar. Təbii bitki ehtiyatları daxilində meşə və kolluqlar xüsusilə fərqlənir. 2010-2022-ci illərdə meşə sahəsinin ümumi torpaq sahəsində çəkisi təqribən 12% olmuşdur. Qeyd olunan dövr ərzində ölkə üzrə ümumi meşə sahələri 1,040.7 min hektar olmuşdur *(Dayanıqlı inkişaf Məqsədləri, statistik icmal, Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı, 2023, s196).*

Bioloji ehtiyatlara müxtəlif növ heyvanlar, balıqlar, ovçuluq təsərrüfatında mövcud olan quş, zəli, ilan və həşəratlar daxildir. Bioloji ehtiyatların inkişafı və mühafizəsi torpaq və təbii bitki ehtiyatlarının qorunmasından, səmərəli istifadəsindən asılıdır və kompleks şəkildə həyata keçirilməlidir. 2015-2022-ci illərdə xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin ölkə ərazisinə nisbəti 10.3 % təşkil etmişdir. 2022-ci ilin sonuna flora və faunanın qorunub saxlanılması və təkrar istehsalı üçün Respublikada ümumi sahəsi 120.7 min hektar olan 10 dövlət təbiət qoruğu, sahəsi 421.4 min hektar olan 10 milli park və sahəsi 350.8 min hektar olan 24 dövlət təbiət yasaqlığı mövcud olmuşdur.

Nəticə. Yuxarıda qeyd olunan aspektlərdən də göründüyü kimi Azərbaycan Respublikası kifayət qədər zəngin bərpa olunan və olunmayan təbii ehtiyat potensialına malikdir. Lakin hal hazırda ölkə iqtisadiyyatı xüsusilə neft və neft məhsullarının ixracından

asılıdır. Neft qiymətlərinin stabil olmaması və neftin tükənməkdə olan ehtiyat olması ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafına risklər yaradır.

Beynəlxalq araşdırma mərkəzlərinin proqnozları isə dünyada 2050-ci illərə qədər yaşıl enerjidən istifadənin artması səbəbi ilə neft və neft məhsullarına olan tələbatın azalacağını ehtimal edir. Aparıcı dünya dövlətləri də siyasətlərini bu yöndə inkişaf etdirir. Buna görə də neftdən əldə olunan gəlirlərin digər sahələrin inkişaf etdirilməsi üçün istifadə olunması vacibdir. Hal-hazırda respublikanın regionlarında olan faydalı qazıntıların istismarı və yeni yataqların kəşf olunmasına qoyulan investisiyalar artmaqda davam edir.

Xarici kompaniyalarla yanaşı, yerli şirkətlərin də rolu bu sahədə artmaqdadır. “Azərgold” QSC, “Azəralüminium MMC”-ni buna misal göstərmək olar. Lakin bu sahədə dövlətə məxsus şirkətlər üstünlük təşkil edir. Özəl sektorun payının artırılması dayanıqlı inkişafın təmin olunması üçün mütləqdir. Təbii ehtiyatların maksimum səmərəli istifadəsi həm ÜDM-nin həcminin artmasında, həm də yeni iş yerlərin yaradılması ilə əhəlinin rifahının yaxşılaşdırılmasında rolu böyükdür.

Mövcud ehtiyatların səmərəli istifadəsi və bərpa olunan ehtiyatların mühafizə edilməsi həm bugünkü ehtiyacların ödənilməsinə təmin etmək, həm də gələcək nəsillərin inkaşına nail olmaq üçün ən vacib faktordur. Bu istiqamətdə yol xəritələri hazırlanmalı, dövlət proqramlarının tətbiqi davam etdirilməli və onların icrasına nəzarət gücləndirilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycanda təsərrüfatın ərazi təşkilinin iqtisadi-coğrafi xüsusiyyətləri, Z.T İmrani, K.Z Zeynalova, Bakı 2014.
2. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi, sosial və siyasi coğrafiyası, N.Ə.Paşayev, N.H.Əyyubov, Z.N.Eminov, Bakı, 2010

3. *Azərbaycan Respublikası Milli Su Strategiyası*, Rafiq Verdiyev, Bakı, Aİ Sİ çərçivəsində SEİİE üzrə MSD –a dair seminar 7-8 İyun 2012
4. *Dayanıqlı inkişaf Məqsədləri*, statistik icmal, Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı, 2023
5. Xaçmaz inzibati rayonunun təbii ehtiyat potensialı və onun qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodik əsasları, H.Əliyev.
6. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur coğrafiyası: Təbii-coğrafi şərait və sosial-iqtisadi inkişaf potensialı, akad. H.Ə. Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu, Bakı 2021
7. *Regionların sosial iqtisadi inkişafı 2019-2023*, Statistik məcmuə, dövlət statistika komitəsi, Bakı 2023
8. *Türkiyədə Kritik İnfrastruktur Şərtində Təbii Sərvətlərin İdarəedilməsi*, Yunus İnan, Ankara 2023.
9. *The Changing Wealth of Nations 2018*, World Bank
10. *Təbii Resursların İqtisadi Əhəmiyyəti: Şərqi Avropa, Qafqaz Və Mərkəzi Asiyada İslahatların Əsas Nöqtələri*, İqtisadi Əməkdaşlıq Və İnkişaf Təşkilatı (OECD)
11. *President.az*, Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurasının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı 2016 (<https://president.az/az/articles/view/21314>)
12. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur coğrafiyası: Təbii-coğrafi şərait və sosial-iqtisadi inkişaf potensialı, akad. H.Ə. Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu, Bakı 2021
13. 25 sentyabr 2015-ci ildə Baş Assambleya tərəfindən qəbul edilmiş qətnamə, BMT Baş Assambleyasının İqtisadi və Sosial Məsələlər Departamenti (https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_70_1_E.pdf)

PROBLEMS OF USING REGIONS' NATURAL RESERVE POTENTIAL AND THEIR SOLUTIONS

Namin EMINOV

PhD student

Ministry of Science and Education Republic of Azerbaijan
Institute of Geography named after academician H.A. Aliyev
eminovnamin@gmail.com

The efficient use of natural resources is especially important in the economic and social development of developing countries. These resources, including oil, gas, other hydrocarbon resources, ferrous and non-ferrous metals, various minerals, construction materials, forests, water and land resources provide the supply of raw materials necessary for the organization of economic activity in the world. The wealth embodied in natural resources constitutes a significant part of the wealth of most nations, often exceeding the value of capital produced and the value of commodities, so the management of natural resources becomes a key aspect of economic development. (The Changing Wealth of Nations 2018, World Bank). Effective use of natural resources is important for states to achieve stable and sustainable social and economic development. In many cases, natural resources in developing countries form the basis of the country's national wealth, and their use contributes significantly to GDP.

Keywords: natural resource, state program, region, extraction, production.